

Jerzy Ostapczuk

Nieznany dotychczas grecki rękopiśmienny fragment Ewangelii Łukasza (Gr 29(49)) z Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi

Rocznik Teologiczny 55/1-2, 31-45

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Nieznany dotychczas grecki rękopiśmienny fragment Ewangelii Łukasza (Gr 29(49)) z Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi**

Każde państwo cieszące się wielowiekowymi tradycjami, w tym także rękopiśmienną, ma własny ośrodek naukowy. Jego głównym celem jest gromadzenie, badanie, przechowywanie oraz konserwacja zabytków starożytności. W przypadku Kaukazu, jako przykład można wskazać ormiański Matenadaran w Erewaniu czy Gruzjińskie Narodowe Centrum Rękopisów w Tbilisi, które w czerwcu 2013 roku obchodziło 55. rocznicę powstania.

Oprócz przechowywanych w tym drugim ośrodku prawie 9000 rękopisów gruzińskich (z czego prawie 4000 to palimpsesty) znajduje się tam także około 5000 manuskryptów zapisanych w innych językach, m.in. arabskim, perskim, tureckim, łacińskim, hebrajskim, ormiańskim, syryjskim, etiopskim, mongolskim oraz greckim. Tych ostatnich – zapisanych alfabetem greckim – Narodowe Centrum Rękopisów w Tbilisi ma 34¹. Są to manuskrypty zarówno pergaminowe, jak i papierowe, różnej treści, datowane na okres od V do XIX wieku². Wśród nich znajdują się: traktaty teologiczne (Gr 4³, Gr 17, Gr 33(48)); jeden traktat lekarski (Gr 18); Bajki Ezopa (Gr 25(51)); księgi hymnograficzne (Gr 1, Gr 2, Gr 3, Gr 5, Gr 9, Gr 11, Gr 12, Gr 19, Gr 20, Gr 21, Gr 24 i Gr 30); Euchologiony (Gr 13 i Gr 34); Zbiory Kanonów

* Jerzy Ostapczuk jest adiunktem w Katedrze Pisma Świętego Nowego Testamentu Sekcji prawosławnej ChAT.

** Pragnę podziękować dyrektorowi Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi Bubie Kudavie za pozwolenie na publikację zdjęć, oraz G. Parpulojovi i N. Kavrus-Hoffmann za pomoc i wszelkie sugestie dotyczące datacji fragmentu.

¹ We wcześniejszych opisach inwentarzowych wymienionych było 51 jednostek katalogowych. W 2000 roku miała miejsce reorganizacja, w wyniku której część zabytków (uznanych za dokumenty) została przeniesiona do archiwum.

² Najmłodszym zabytkiem są Bajki Ezopa, datowane na XIX wiek.

³ Rękopis nosi tytuł: βίβλος καλούμενος θεωρία εις τὸν παπισμὸν, ἑκδοῖς Ι, συναχθεῖσα μὲν παρὰ ἱερομοναχοῦ Μαξήμου. Rękopis datowany jest na XVIII wiek.

(Gr 6-7, Gr 8 i Gr 10); Irmologiony (Gr 16); dokumenty z Góry Atos (Gr 22⁴ i Gr 23) czy też zbytki z tekstem Pisma Świętego Starego (Psalterz (Gr 14)) i Nowego Testamentu (Gr 15, Gr 26, Gr 27, Gr 28, Gr 29(49), Gr 31), także z komentarzem (Gr 32⁵).

Spośród tych ostatnich najbardziej popularnym i znanym od dawna⁶ w literaturze jest datowany na IX wiek Kodeks Korideti⁷ (Gr 28). Jego tekst został opublikowany już w 1913 roku przez G. Beermanna i C.R. Gregory'ego⁸. Kodeks ten ma ogromne znaczenie nie tylko dla badań greckiego tekstu Ewangelii⁹, ale także i dla historii Gruzji. Znajduje się w nim bowiem wiele marginaliów, sporządzonych alfabetem gruzińskim, zawierających informacje historyczne, prawne i własnościowe z wymienionymi z imienia książąt i królów Gruzji¹⁰.

⁴ Rękopis ten zapisany grecką *katarewusą* zatytułowany Περὶ τῆς κἀτῶ καὶ ἄνω Ἰβηρίας ἐκ γένεσι zwiera opis gruzińskich królestw, królów i książąt. Rękopis został wysłany ze św. Góry Atos przez I. Pantsulię do Mojżesza Janaszwili, który otrzymał go 13 lipca 1912 r.

⁵ Zdjęcia oraz opis rękopisu zob. Th. Otkhmezuri, K. Bezarashvili, *An Unknown Fragment of Greek Manuscript (Tbilisi, gr. arm. 32) from the National Center of Manuscripts in Tbilisi*, [w:] Nea Rome, Rivista di ricerche bizantinistiche, 7 (2010), 2011, s. 123-129.

⁶ Do dziś rękopis jest przedmiotem zainteresowań uczonych. Zob. T. Nicklas, *Eine Skizze Codex Coridethi (Q 038)*, [w:] New Testament, 42 (2000), s. 316-327; ნ. პაპუაშვილი, *ახალი აღმოჩენა და მისი ქართული თარგმანი*, თბილისი, 2007, s. 57-60.

⁷ Jego nazwa pochodzi od wsi, w której był przechowywany w okresie panowania Nicefora II Fokasa (963-969) – Koridethi (znajdującej się w południowo-zachodniej Gruzji, niedaleko Batumi), położonej na prawym brzegu rzeki Murguli (dopływu Czorochu). Do wieku XV rękopis był przechowywany w Swanetii, we wsi Kala (w Cerkwi pw. św. Kwiryka), gdzie w 1853 roku został odkryty przez A.S. Bartholoméusa.

⁸ G. Beermann, C.R. Gregory, *Die Koridethi Evangelien θ 038*, Leipzig 1913.

⁹ Został on uwzględniony w ważniejszych wydaniach krytycznych greckiego tekstu Nowego Testamentu, zob. np. *The Greek New Testament*, 4th revised, B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger, Stuttgart 1994, s. 11*.

¹⁰ Zob. მ. ჯანაშვილი, *კორიდეთის ოთხთავი და მისი ქართული წარწერები*, [w:] ძველი საქართველო, ტფილისი 1909; Н.Я. Мара, *Грузинские рукописи греческого евангелия из Коридии*, [w:] Известия Императорской Академии Наук, 4, 1911, s. 211-240; ს. ყაუხჩიშვილი, *კორიდეთის ბერძნული ხასარების ქართული მინაწერების დათარგმნებისათვის*, [w:] ჩვენი მეცნიერება, 11-12, ტფილისი, 1924, s. 83-86; გ. წერეთელი, *კორიდეთის ხელნაწერი და მისი ბერძნული მინაწერები*, თბილისი 1937; ს. ყაუხჩიშვილი, *კორიდეთის ოთხთავის ბერძნული მინაწერები (X-XIII სს.)* [w:] გეორგიკა, VII, თბილისი 1967, s. 1-10; Б.Л. Фонкич, *Заметки о греческих рукописях советских хренилиц, 1-4*, [w:] Византийский Временник, 36(61), 1974, s. 135-136; ვ. სილოგავა, *კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.)* (=ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები, VIII; საქართველოს ისტორიის წყაროები, 60), თბილისი 1989.

Były one także przedmiotem badań obronionej w 2002 roku na Wydziale Historycznym Państwowego Uniwersytetu im. W.M. Łomonosowa w Moskwie dysertacji doktorskiej

Obok Kodeksu Korideti uwagę¹¹ zwracano na cztery¹² karty uncjalnego palimpsestu (Gr 31 (f. 191, 198, 294 i 295)) – datowane na V wiek i zawierające fragmenty listu Apostoła Pawła do Tytusa (1,5-9¹³) i 1. Listu do Tymoteusza (6,5-6 i 8-13), które doczekały się odrębnej publikacji¹⁴. Stanowią one część gruzińskiego papirusowo-pergaminowego¹⁵ rękopisu Triodionu przechowywanego aktualnie pod sygnaturą H-2123¹⁶.

Na uwagę uczonych zasługują także inne greckie rękopisy z tekstem Ewangelii, przechowywane w Narodowym Centrum Rękopisów w Tbilisi. Takim przykładem może być uncjalny manuskrypt Gr 27, datowany, podobnie jak Kodeks Koridethi, na wiek IX¹⁷ i znany w literaturze pod numerem

Ž.E. Gaiozowicz pt. *Kartwelskie dziedzictwo Pontu XIII-XV w.* (zob. <http://www.dissercat.com/content/kartwelskoe-naselenie-ponta-v-xiii-xv-vv>) (data dostępu: 21.09.2013).

¹¹ Także niniejszy fragment został uwzględniony w ważniejszych wydaniach krytycznych greckiego tekstu Nowego Testamentu, zob. np. *The Greek New Testament*, 4th revised, B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B.M. Metzger, Stuttgart 1994, s. 15*.

¹² We wcześniejszej literaturze wskazywano na 2 karty (B. Metzger, *A Hithero Neglected Early Fragment of the Epistle to Titus*, [w:] *Novum Testamentum*, 1, 1956, s. 149-150; K. Aland, *Kurzgefasste liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, (=Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, B. 1), Berlin 1963, s. 56; K. Treu, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR; eine systematische Ausnurtung des Texthandschriften in Leningrad, Moskau, Kiev, Tbilisi und Erevan*, (=Texte und Untersuchungen 91), Berlin, 1966, s. 353-354; P. Orsini, *Manoscritti in maiuscola biblica, Materiali per un aggiornamento*, Casino 2005, s. 291-292), które opublikował G. Zereteli (zob. G. Zereteli, *Un palimpseste grec du Ve scèle sur parchemin (Epist. Ad. Tit., 1,4-6, 7-9)*, [w:] *Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des Letters et des Sciences Morales et Politiques*, 5e ser., 18, 11 (1932), s. 427-423).

W rękopisie znajdują się jednak cztery karty greckiego palimpsestu (Z. Aleksidze, Th. Otkhmezuri, *Palimpsest Leaves of the Georgian Manuscript Tbilisi, H-2123*, [w:] *Codices Manuscripti*, 2012, Heft 84, 7 September, s. 8).

¹³ Treść podawana jest jako 1,4-6 i 7-9 (G. Zereteli, *Un palimpseste grec du Ve scèle sur parchemin*, dz. cyt.; K. Aland, *Kurzgefasste liste der griechischen Handschriften...*, dz. cyt., s. 56 (przypis nr 10)).

¹⁴ Z. Aleksidze, Th. Otkhmezuri, *Palimpsest Leaves of the Georgian Manuscript Tbilisi*, dz. cyt., s. 9-10.

W rękopisie znajdują się także dwie inne karty palimpsestu, które nie zostały jeszcze zbądane (Z. Aleksidze, Th. Otkhmezuri, *Palimpsest Leaves of the Georgian Manuscript Tbilisi*, dz. cyt., s. 9-10).

¹⁵ Rękopis zawiera 184 karty pergaminowe oraz 129 kart papirusowych (Z. Aleksidze, Th. Otkhmezuri, *Palimpsest Leaves of the Georgian Manuscript Tbilisi*, dz. cyt., s. 7).

¹⁶ Jest to zbiór rękopisów gruzińskich działającego od 1907 roku Gruzjińskiego Towarzystwa Historyczno-Etnograficznego, powołanego z inicjatywy Ektwime Takaiszwiliego.

¹⁷ Е.Э. Гранстерм, *Греческие рукописи в собраниях Советского Союза (Дополнительные сведения)*, [w:] *Византийский временник*, XI, 1956, s. 291; K. Aland, *Kurzgefasste liste der griechischen Handschriften...*, dz. cyt., s. 54. K. Treu, *Die griechischen Handschriften...*, dz. cyt., s. 349-351.

0211. Z tego rękopisu tetraewangelii, w oddzielną jednostkę katalogową (Gr 26), zostały wydzielone dwie karty uncjalnego lekcjonarza datowanego na XI-XII wiek¹⁸. Rękopis tetraewangelii Gr 27 zawiera więc w rzeczywistości 253 karty, ponieważ karty 2. i 3.¹⁹, mimo że wciąż znajdują się w tym kodeksie (kontynuując jego paginację), w przygotowywanym opisie Rękopisów Greckich Narodowego Centrum Rękopisów będą ostatecznie²⁰ opisane oddzielnie.

Uważa się, że do najcenniejszych greckich rękopisów Gruzińskiego Narodowego Centrum Rękopisów należą właśnie kodeksy Ewangelii²¹.

Zainteresowanie rękopisami greckimi Nowego Testamentu jest wciąż aktualne. Ich liczba w pracach naukowych ciągle rośnie. Począwszy od opublikowanego w 1908 roku przez C.R. Gregoriego Spisu greckich rękopisów NT²² i wciąż aktualizowanej²³ pracy K. Allanda²⁴. Na uwagę uczonych zasługuje działające od 2002 r. Centrum Studiów Rękopisów Nowotestamentowych, kierowane przez Daniela B. Wallace'a. Jednym z celów tej non-profit instytucji jest digitalizacja i udostępnianie zdjęć greckich rękopisów z tekstem Nowego Testamentu w internecie²⁵. W tym celu pracownicy centrum, wraz ze studentami i doktorantami Seminarium w Dallas, odbywają liczne podróże, podczas których digitalizują znane oraz nieskatalogowane dotychczas rękopisy i fragmenty zawierające grecki tekst Nowego Testamentu. Co jakiś czas w literaturze przedmiotu ukazują się też informacje o odkryciu

¹⁸ Zob. o nich: E.Э. Гранстерм, *Греческие рукописи...*, dz. cyt., s. 291.

¹⁹ Na stronie 2. verso znajduje się miniatura Ewangelisty Łukasza, zaś na karcie 3. tekst dwóch perykop (sobotniej i niedzielnej) rozpoczynających okres Nowego Roku Cerkiewnego.

²⁰ Informacje o dwóch kartach z lekcjonarza znajdujące się na początku Ewangelii były podawane w literaturze przedmiotu, zob. K. Treu, *Die griechischen Handschriften...*, dz. cyt., s. 351.

²¹ E.Э. Гранстерм, *Греческие рукописи ...*, dz. cyt., s. 291.

²² C.R. Gregory, *Die Griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Leipzig 1908.

²³ Aktualizacje ukazują się na stronie <http://www.uni-muenster.de/INTF>.

²⁴ K. Aland, *Kurzgefasste liste der griechischen Handschriften...*, dz. cyt. Zob. także K. Aland, *Die Griechischen Handschriften des Neuen Testaments. Ergänzungen zur „Kurzgefaßten Liste“ (Fortsetzungsliste VII)*, [w:] *Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung*, Bd. 3, Berlin 1969, s. 1-53.

Drugie wydanie ukazało się w 1994 roku (K. Aland (Ed.) et al. (M. Welte, B. Köster, K. Junack), *Kurzgefasste liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Zweite, Neubearbeitete und Ergänzende Auflage, (=Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, B. 1), Berlin – New York 1994).

²⁵ Oficjalna strona centrum: www.csntm.com (data dostępu: 10.09.2013).

nowych rękopisów lub fragmentów z greckim tekstem Nowego Testamentu²⁶. Na początku 2010 roku w nauce znanych było 127 papirusów, 320 kodeksów uncjalnych i 2903 minuskułowych oraz 2445 lekcjonarzy²⁷. W sierpniu 2013 roku Dan Wallace miał informacje o 127 papirusach, 322 majuskułach 2926 minuskułach i 2462 lekcjonarzach, co dało łącznie 5838 rękopisów z tekstem Nowego Testamentu²⁸.

Spośród sześciu greckich rękopisów z tekstem Nowego Testamentu przechowywanych w Narodowym Centrum Rękopisów w Tbilisi w literaturze przedmiotu nieznanym był tylko jeden – **Gr 29 (49)**.

Jest to jedna papierowa karta, o wymiarach 10,5-12 cm na 17 cm, bez znaków wodnych, mająca uszkodzenia wszystkich czterech boków. Zachowany fragment poddano restauracji, podczas której został on „wklejony” w kartę papierową.

Na stronie *recto* w prawym górnym rogu ołówkiem zapisano cyfrę 18²⁹. Na stronie *verso* znajdują się numery: 311 (w połowie lewego marginesu) oraz 754/4 (na małej nalepce z niebieskimi marginesami, naklejonej na papierze podczas konserwacji).

Tekst rękopisu został zapisany minuskułą, ciemnobrazowym tuszem. Na karcie *recto* znajduje się 15 wierszy, na *verso* 14. W prawym górnym rogu znajduje się odbicie inicjału, koloru czerwonego, z następnej strony rękopisu.

W księdze inwentarzowej oraz roboczym opisie rękopisów greckich, który został przygotowany przez Tamar Otkhmezouri, fragment Gr 29(49) datowany jest na XVI-XVII wiek. Jednak analiza pisma greckiego niniejszej karty wskazała na podobieństwo³⁰ do stylu określanego w paleografii

²⁶ Np.: P.M. Head, *Fragments of Six Newly Identified Greek Bible Manuscripts in a Cambridge Collection: A Preliminary Report*, [w:] *Textual Criticism, A Journal of Biblical Textual Criticism*, 8 (2003) (<http://www.reltech.org/TC/v08/Head2003.html>) (data dostępu: 12.09.2013); N. Kavarus-Hoffmann, Y. Pyatnitsky, *An Unknown Eleventh-Century Illuminated Gospel Manuscript Executed in Palestine*, [w:] *Segno e Testa*, 7, 2009, s. 75-89; oraz informacje na wspomnianej w poprzednim przypisie stronie Centrum Studiów Rękopisów Nowotestamentowych, czy na stronie www.cspmt.org (data dostępu: 10.09.2013).

²⁷ Zob. http://www.uni-muenster.de/INTF/KgLSGH2010_02_04.pdf (data dostępu: 10.09.2013).

²⁸ http://www.holybibleprophecy.org/2013/08/27/latest-greek-nt-manuscripts/?doing_wp_cron=1384612832.1853580474853515625000 (data dostępu: 10.10.2013).

²⁹ Tamar Otkhmezouri sugeruje, że można uznać ją za paginację. Uwzględniając jednak fakt, że na stronie tej znajduje się kontynuacja tekstu Ewangelii Łukasza względem poprzedniej, to należy ją uznać za *verso*.

³⁰ Por. zdjęcia rękopisu autorstwa Jozafata (1360-1406) z monasteru Bogurodzicy

greckiej terminem „hodegetrii” (ang. hodegon style)³¹ – pisma wypracowanego w monasterze Bogurodzicy Hodegetrii³² w Konstantynopolu (Μονὴ τῶν Ὁδηγῶν, ἡ τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγήτριας). Posługiwano się nim głównie w XIV i I poł. XV wieku. Określane jest ono mianem „minuskuly kaligraficznej, archaizującej, z wyraźną strukturą liter o dużych kształtach i zbalansowaną różnicą między wielkimi i małymi literami”³³. Ten typ pisma

Hodegetrii z 1366 roku (f. 63, 101, 163): <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6974&CollID=18&NStart=18> (data dostępu: 10.09.2013).

³¹ W internecie dostępne są zdjęcia rękopisów zapisanych stylem hodegetrii, np.: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_10375; <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6974&CollID=18&NStart=18>; http://www.textmanuscripts.com/manuscript_description.php?id=3082&%20cat=p3&# (data dostępu: 10.09.2013). Zamieszczano je także w pracach naukowych, wymienionych w przypisie nr 33 i 34.

³² Monaster został ufundowany prawdopodobnie przez św. Pulcherię, córkę cesarza Arkadiusza, i przebudowany przez cesarza Michała III (842-867). Znajdował się on niedaleko na wschód od świątyni Mądrości Bożej. Na jego miejscu znajduje się obecnie park Gülhana (dawniej zewnętrzny ogród Pałacu Topkapi). Więcej o monasterze patrz: A.-M. Talbot, *Hodegon Monastery*, [w:] Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. II, Oxford Univ. Press, 1999, s. 939; Ch. Angelidi, T. Papamastorakis, *The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery*, [w:] Mother of God: Representations of the Virgin in Bizantine Art, ed. M. Vassilaki, Milan 2000, s. 373-385; V.M. Kmball, *Liturgical Illuminations, Discovering Received Tradition in the Eastern Orthros of Feasts of the Theotokos*, 2010, s. 546-547.

Monaster był jednym z ważniejszych centrów produkcji ksiąg rękopiśmiennych w Konstantynopolu okresu Paleologów, tj. od 1355 roku do upadku Konstantynopola, a powstałe w nim rękopisy, głównie na pergaminie, były przeznaczone dla cesarza, ważnych osobistości oraz dla monasterów na św. Górze Atos (Zob. C. Hennessy, *Topography of Constantinople*, [w:] The Oxford Handbook of Byzantine Studies, red. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack, Oxford 2008, s. 211; <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/hodegon-style-e12222740> (data dostępu: 10.09.2013).

³³ <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/hodegon-style-e12222740> (data dostępu: 10.09.2013).

N. Kavrus-Hoffmann tak opisała rękopis napisany tym stylem “elegant <...> virtually vertical, formal calligraphic minuscule, which unmistakably points to the Hodegon Monastery in Constantinople as the place of this manuscript’s production” (N. Kavrus-Hoffmann, *The Scribe Gennadios of the Hodegon Monastery: A Case Study of Digraphism and Brotherly Spirit*, [w:] Segno e Testo, 10, 2012, s. 366).

Więcej o Monasterze Hodegetrii, kopistach i wypracowanym przez nich typie pisma greckiego zob.: L. Politis, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*, [w:] Byzantinische Zeitschrift, 51, 1958, s. 17-36, 261-287 (z 9 tablicami); H. Hunger, O. Kresten, *Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert*; [w:] Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Bd. 29, 1980, s. 187-236; A. Bravo García, I. Pérez Martín, *El Escorialensis T.III.4: un códice con las obras de Demetrio Crisoloras copiado por Josafat de Hodegos y Esteban de Midia*, [w:] Segno e Testo, 3, 2005, s. 439-466; I. Pérez Martín, *El „Estilo Hodegos” y su proyección en las escrituras Constantinopolitanas*, [w:] Segno e Testo, 6, 2008, s. 389-458 (z 23 tablicami); I. Hutter, *Schreiber und Maler de Palaiologenzeit in Konstantinopel*, [w:] eds. B. Atsalos, N. Tsironis, *Actes de VIe Colloque International de Paléographie Grecque*, Athens, 2008, Vol. I, s. 159-190,

kontynuowano także w następnych stuleciach³⁴. W związku z brakiem znaków wodnych na karcie, o czym wspomniano wcześniej, niemożliwe jest jej dokładne datowanie Gr 29(49). Według G. Parpulova i N. Kavrus-Hoffmann niniejszą papierową³⁵ kartę, na podstawie podobieństwa do greckiego pisma typu hodegetrii oraz odległości między odbitymi w niej poziomymi³⁶ liniami sita (kresami (*pontuseau*)), z dużym prawdopodobieństwem można datować nawet na połowę – II poł. XIV wieku. Na uwagę zasługuje fakt, że w skryptorium monasteru Hodegetrii w XIV i nawet jeszcze XV wieku wciąż używano pergaminu, podczas gdy w innych ośrodkach w Konstantynopolu wykorzystywano już papier³⁷. Kodeksy pergaminowe były przeznaczone dla osób niezwykle zamożnych (np. z dynastii Paleologów), zaś papierowe dla pozostałych i bibliotek³⁸.

Vol. III, s. 1007-1039; N. Kavrus-Hoffmann, *The Scribe Gennadios of the Hodegon Monastery...*, dz. cyt., s. 363-386.

³⁴ Zob. D. Harlfinger, *Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts*, [w:] La paléographie, Paris, 1977, s. 327-362, 332-33; L. Pollitis, *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle*, [w:] La paléographie grecque et Byzantine, Paris 1977, s. 371-381; G. de Gregorio, *Attività scrittoria a Mistrà nell'ultima età paleologa: il caso del cod. Mut. gr. 144*, [w:] *Scrittura e civiltà*, No 18, 1994, s. 243-280, 262-266; G. Parpulov, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Walters Art Museum*, [w:] *The Journal of the Walters Art Museum, A Catalogue of Greek Manuscripts at the Walters Art Museum and Essays in Honor of Gary Vikan*, Vol. 62, 2004, s. 112 (W.530c), 122-126 (W533), 126-131 (W534), 168 (zdjęcie W.533 (f. 267v)), 169 (W.534 (f.32r, 144r, 158v)); R. Cormack, *...and the Word was God: Art of Orthodoxy in Late Byzantium*, [w:] *Byzantine Orthodoxies, Papers from the Thirty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Durham, 23-25 March 2002, (=Publications of the Society for the Promotion of Byzantine studies, No 12), ed. A. Louth, A. Casiday, 2006, s. 114-115.

³⁵ Najstarszy grecki rękopis sporządzony na papierze datowany jest na 1042/43 rok – przechowywany jest on w Monasterze Iwiron na św. Górze Atos (nr 258 (G. Parpulov, *The Bibles of the Christian East*, [w:] *The New Cambridge History of the Bible*, Vol. 2 (from 600 to 1450), ed. R. Marsden, E.A. Matter, Cambridge University Press 2012, s. 315)). Gruziński jest o 10 lat starszy (Monaster św. Katarzyny na półwyspie Synajskim, Georg 78, f. 31-288), zaś słowiański pochodzi dopiero z roku 1344/45 (Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie, zbiór Synodalny, nr 38); najstarszy chrześcijański rękopis zapisany (w języku arabskim) na papierze datowany jest na 909 rok (tamże, s. 314-315). Papier stał się popularnym materiałem piśmienniczym w XII wieku (D.C. Parker, *New Testament Manuscripts and their Texts*, Cambridge University Press 2008, s. 29).

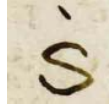
³⁶ Na zachowanym fragmencie są to linie pionowe. O układzie kresów (*pontuseau*) i prążek (*vergeurs*) w składanych kartach zob. A. Джурова, *Въведение в славянската кодикология, Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*, София 1997, s. 80-81.

³⁷ G. Prato, *La presentazione del testo nei manoscritti tardo bizantini*, [w:] C. Questa, R. Raffaelli, *Il libro e il testo*. Atti del Convegno internazionale, Urbino, 20-23 settembre 1982, Urbino 1984, s. 74-83; N. Kavrus-Hoffmann, *The Scribe Gennadios of the Hodegon Monastery...*, dz. cyt., s. 370-371.

³⁸ N. Kavrus-Hoffmann, *The Scribe Gennadios of the Hodegon Monastery...*, dz. cyt., s. 371.

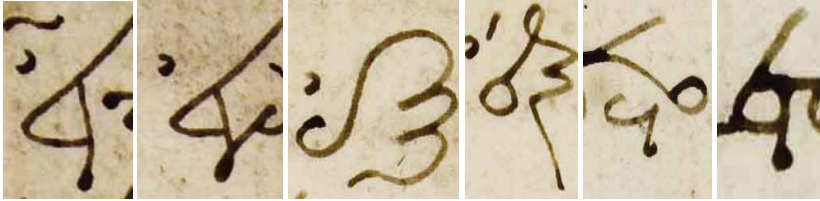
Niektóre wyrazy w rękopisie zostały zapisane w formie skrótów (abreviatur), np. Chrystus ($\bar{\chi}\bar{\rho}\bar{\iota}$ (1r9)), Jerozolima ($i\bar{\lambda}\bar{\nu}\mu$ (1r14; 1v3, 11)), Ojciec ($\pi\bar{\rho}\varsigma$ (1v2)), Niebo ($\delta\bar{\upsilon}\bar{\nu}\acute{\omicron}\nu$ (1v10)) i Bóg ($\theta\bar{\nu}$ (1v14)).

Spójnik $\kappa\alpha\acute{\iota}$ w zdecydowanej większości zapisany został w pełnej postaci (tzn. 1r: 5¹, 9², 11, 15; 1v: 6, 7, 9, 10, 12, 14). Zaledwie cztery razy jego kształt przypomina łacińską literę „s” z kreseczką (akcentem) na górze (1r5², 7, 9¹, 12).

(καί – 1r7)

W tekście greckim analizowanego fragmentu znajdują się także liczne ligatury.

ει (1r1)

εγ (1v1)

εξ (1v4)

εξ (1v5)

ετο (1v9)

ετ (1v12)

τα (1r3)

ου (1r5)

πο (1r14)

στ (1r15)

ετο (1v7)

λο (1v7)

εσ (1v11)

εσ (1v13)

Zachowany na karcie tekst został zaopatrzony w trzy różne akcenty (acutus, gravis i circumflexus) i przydechy (asper i lenis). Nad dwugłoskami akcent słaby i mocny był zapisywany nad pierwszą samogłoską. Tylko w kilku miejscach akcenty ($\alpha\pi\omicron$ (1r14)) lub przydechy ($\alpha\pi\omicron$ (1r14)) zostały opuszczone.

Jota (ι) subscriptum (podpisana) była pomijana ($\tau\acute{\omega}$ νόμω (1r4); $\tau\eta$ τρίτη ημέρα (1r10-11)); $\tau\acute{\omega}$ ὀνόματι (1r11-12); $\tau\eta$ πόλει (1v3); $\tau\acute{\omega}$ ἐυλογεῖν (1v8); $\tau\acute{\omega}$ ἱερῶ (1v13)). Nie zapisywano jej jako joty adscriptum (dopisanej).

Na dolnym marginesie karty *verso* znajduje się fragmentarycznie zachowany tekst, zapisany atramentem koloru czarnego. Zapisano go alfabetem gruzińskim (*mkhedruli*). Zachowała się tylko następująca część zapisu: ოგობეძღვა მძიროვო ვოცა ვა. Można ją przetłumaczyć jako: „myślał złodziej, że...”.

Analizowany rękopiśmienny fragment zawiera tekst z Ewangelii Łukasza (24,44-53): karta *recto* 24,44-29 i *verso* 24,49-53. Jego porównanie z uważanym za bizantyński typ tekstu greckiego, poświadczony w wydaniu B. Antoniadesa³⁹, M.A. Robinsona i W.G. Pierponta⁴⁰, nie wskazało na istnienie między nimi żadnych różnic. Jednak w przypadku wykorzystania w tym celu krytycznego wydania Brytyjskich i Zagranicznych Towarzystw Biblijnych⁴¹ widoczne są następujące różnice tekstologiczne:

Łk 24,44	πρὸς αὐτοῦς	αὐτοῖς
Łk 24,44	οἱ λόγοι μου	οἱ λόγοι
Łk 24,44	Μωϋσέως	Μωσέως
Łk 24,44	τοῖς προφήταις	προφήταις
Łk 24,46	οὕτως γέγραπται παθεῖν	οὕτω γέγραπται καὶ οὕτως ἔδει παθεῖν
Łk 24,47	μετάνοιαν εἰς ἄφεσιν	μετάνοιαν καὶ ἄφεσιν
Łk 24,47	ἀρξάμενοι	ἀρξάμενον
Łk 24,48	ὑμεῖς	ὑμεῖς δὲ ἐστε
Łk 24,49	ἐν τῇ πόλει	ἐν τῇ πόλει Ἱερουσαλήμ
Łk 24,49	ἐνδύσηθε ἐξ ὕψους δύναμιν	ἐνδύσηθε δύναμιν ἐξ ὕψους
Łk 24,50	πρὸς Βηθανίαν	εἰς Βηθανίαν
Łk 24,53	εὐλογοῦντες	αἰνοῦντες καὶ εὐλογοῦντες
Łk 24,53	τὸν θεὸν	τὸν θεὸν ἀμήν

Z wymienionych różnic tekstologicznych, między zachowanym fragmentem a wskazanym wydaniem, w aparacie krytycznym Greckiego Tekstu

³⁹ Η Καινή Διαθήκη, ἐγκρίσει τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Β. Αντωνιάδης, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1912, s. 208; Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ, Το πρωτότυπο κείμενο με μετάφραση στη δημοτική, Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 1989, s. 183.

Różnice polegają na opuszczeniu *ν* w *εἶπεν* i *ἐξήγαγεν* oraz pisowni imienia Mojżesz (tzn. Μωϋσέως, a nie Μωσέως).

⁴⁰ *The New Testament in the Original Greek, Byzantine Textform*, Compiled and arranged by M.A. Robinson and W.G. Pierpont, Southborough MA 2005, s. 191-192.

Jedynym wyjątkiem jest brak *ς* w *οὕτω*.

⁴¹ *The Greek New Testament*, 4th revised, dz. cyt., s. 310-311.

Nowego Testamentu zostały poświadczone tylko cztery warianty – po dwa z Łk 24,47 i 24,53.

Weryfikacja tekstu ewangelicznego z greckim wydaniem Nowego Testamentu H. von Soda⁴², mającym bogaty aparat krytyczny, wskazała, że wszystkie wymienione wyżej warianty z niewielkiego fragmentu Gr 29(49) poświadczone są przez rękopisy zaliczone przez niego do grupy określonej skrótem K(οινη)⁴³. Na uwagę zasługuje fakt, że rękopisy greckie zapisane pismem typu hodegetrii zawierają właśnie „zredagowany”⁴⁴ typ tekstu K^r, znany także jako family 35⁴⁵, który nie zachował się w żadnym kodeksie majuskułowym ani wczesnych minuskułach. Zdaniem H. von Soda, ten typ tekstu został wypracowany w XI-XII wieku, zaś według innych uczonych jego powstanie⁴⁶ należy wyznaczyć na XIV wiek⁴⁷, wskazując niekiedy nawet okres od 1319 do 1453 roku⁴⁸. Z powstałych w XIV wieku rękopisów $\frac{3}{4}$ z nich posiadała właśnie ten typ tekstu⁴⁹.

⁴² H. von Soda, *Die Schriften des Neuen Testaments, in ihrer ältesten erreichbaren textgestalt hergestellt aufgrund ihrer Textgeschichte, II Teil: Text mit apparat (Nebst Ergänzungen zu Teil I)*, Göttingen 1913, s. 389.

⁴³ Uważa się, iż grecki tekst Ewangelii typu Κοινή poświadczony jest już w (kilku ekskluzywnych) kodeksach datowanych na okres 550-600 (G. Parpulov, *The Bibles of the Christian East*, dz. cyt., s. 312).

⁴⁴ O tym typie tekstu zob. H. von Soda, *Die Schriften des Neuen Testaments, in ihrer ältesten erreichbaren textgestalt hergestellt auf grund ihrer Textgeschichte, I Teil: Untersuchungen*, Göttingen 1902-1911, s. 757-765, 799-805; D.O. Voss, *Is von Soda's K^r a distinct type of Text?*, [w:] *Journal of Biblical Literature*, 57, 1938, s. 311-318; N.C. Grubbs, *Does a Distinctive Kr Group exist in John?*, PhD dissertation, New Orleans Baptist Theological Seminary, New Orleans, 2002.

Tekst grecki rodziny 35 zob. *Byzantine Greek New Testament, Family 35 Text Form*, by CSPMT (<http://www.bgnt.net/BGNT%20base%20text.pdf> (data dostępu: 10.09.2013)).

⁴⁵ Wykaz kodeksów zaliczanych do tej grupy tekstologicznej zob. <http://www.cspmt.org/pdf/kr-f35/f35%20Gospel%20MSS.pdf> oraz http://www.cspmt.org/pdf/kr-f35/Kr_f35%20Lectinary%20MSS%20with%20PA.pdf (data dostępu: 10.09.2013).

Wydanie greckiego tekstu Nowego Testamentu K^r zob. <http://www.bgnt.net/BGNT%20base%20text.pdf> (data dostępu: 10.09.2013).

⁴⁶ Było to spowodowane ciągłym i częstym kopiowaniem młodszych rękopisów, w przeciwieństwie do starszych kodeksów, których tekst było zapewne trudniej im odczytać (G. Parpulov, *The Bibles of the Christian East*, dz. cyt., s. 311).

⁴⁷ K. Aland, B. Aland, K. Wachtel, *Text und Textwert der griechischen Handschriften des Neuen Testaments: Das Johannesevangelium*, Vol. I, s. 9*, 55; G. Parpulov, *The Bibles of the Christian East*, dz. cyt., s. 311.

⁴⁸ Zob. informacja pod datą 2 października 2012 r. na stronie <http://cspmt.org/> (data dostępu: 09.10.2013).

⁴⁹ Por. <http://cspmt.org/?q=node/12> (data dostępu: 09.10.2013).

Wprowadzenie do obrotu naukowego kolejnego, nieznanego wcześniej, fragmentu z późnym typem greckiego tekstu Nowego Testamentu wzbogaca liczbę znanych zabytków tej najważniejszej dla chrześcijaństwa Księgi Świętej.

Summary

This article describes and analyzes one paper leaf of the Greek Gospel's text that was previously unknown to scholars. It is neither listed in any catalogue nor in the description of Greek manuscripts and doesn't have Gregory-Aland number. It is preserved at National Center of Manuscripts in Tbilisi and bears signature Gr 29 (49). The fragment can be dated to the second half of 14th century. It contains the end of the Gospel of Luke (24,44-53), the text can be classified as Koine text-type.

Gr 29(49), 1 recto

ἄσπασθε αὐτοῖς· οὗτοι οἱ λόγοι οὓς
 ἐλάλησα πρὸς ὑμᾶς ἐβίβησαν
 ὑμῖν· ὅτι δὲ κηρυχθῆναι πᾶσι
 ταῖς ἐξέμβροτοῖς ἐβλήθη ἡμεῖς
 καὶ τροφοῖται ἐς φαρμακοῖς πρὶν
 τὸ πεδύνην οὐκ ἐβλήθη τὸν νόμον
 τοῦ σωθῆναι τὰς γραφάς· ἐ
 ἄσπασθε αὐτοῖς, ὅτι οὕτως ἐβλήθη
 ἐοῦσι εἰδὲν ἄσπασθε τὸν χῆρ· καὶ
 ἄσπασθε αὐτοῖς ἐκ κρητῶν τῆν τριτῆν
 ἐμβροτοῖς· καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῶ
 ὀνόματι αὐτοῦ, μετὰ τοῖς ἀφ᾽ ἑ
 σπασθε αὐτοῖς, ἄσπασθε αὐτοῖς τὰ ἔθνη·
 ἐβλήθη ἡμεῖς οὐκ ἐβλήθη· ὑμεῖς δὲ
 εἶτε, μαρτυρεῖς τούτων· καὶ δού

Ewangelia Łukasza 24,44-29⁵⁰

⁴⁴εἶπεν δὲ αὐτοῖς· οὗτοι οἱ λόγοι οὓς

ἐλάλησα πρὸς ὑμᾶς· ἔτι ὦν σὺν

ὑμῖν· ὅτι δεῖ πληρωθῆναι πάντα

τὰ γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως·

καὶ προφήταις καὶ ψαλμοῖς περὶ ἐμοῦ.

⁴⁵τότε διήνοιξεν αὐτῶν τὸν νοῦν,

τοῦ συνιέναι τὰς γραφάς· ⁴⁶καὶ

εἶπεν αὐτοῖς , ὅτι οὕτω γέγραπται

καὶ οὕτως ἔδει παθεῖν τὸν χ̄ν· καὶ

ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡ

μέρα· ⁴⁷καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ

ὀνόματι αὐτοῦ, μετάνοιαν καὶ ἄφε

σιν ἁμαρτιῶν, εἰς πάντα τὰ ἔθνη·

ἀρξάμενον ἀπο ἰλ̄νμ· ⁴⁸ὑμεῖς δὲ

ἔστε μάρτυρες τούτων· ⁴⁹καὶ ἰδοὺ

⁵⁰ W przedstawionej transkrypcji greckiego tekstu fragmentu Gr 29(49) zachowano, w miarę możliwości, wszystkie znaki interpunkcyjne, akcenty (nawet ich miejsce), przydechy oraz skróty.

Gr 29(49), 1 verso

Δὲ ἀποστρέψω τὴν ὄψιν μου ἀπὸ
 τοῦ πόντου Ἐφύμας· ἡμεῖς
 δὲ καθίσθησιν ἐν τῇ πόλει ἵμεν ἕως
 οὗ ἐνδύσονται διδάμνη Ἰζύτοι.
 Ἰζήναρ δὲ αὐτοῖς ὄξω ἕως ἄς
 θηθάρια· καὶ ἡ πόλις τὰς χεῖρας
 αὐτοῦ, ἀρῶσιν αὐτοῖς· καὶ ἀρῶσιν
 ἐν τῷ ἀρῶσιν αὐτοῦ αὐτοῖς, διέστη
 ἀπὸ τῶν· καὶ ἀρῶσιν εἰς
 τὸν οὐρανόν· καὶ αὐτοὶ προσκύνουσι
 τῷ αὐτοῦ, καὶ ἀρῶσιν εἰς τὴν
 μετὰ τὰς μετὰ τὰς· καὶ ἡ πόλις
 τῶν αὐτοῦ ἐν τῷ ἵμεν· ἀρῶσιν
 καὶ ἀρῶσιν τῶν αὐτοῦ, ἀμνή:

ἡ πόλις τῶν αὐτοῦ ἀρῶσιν

Ewangelia Łukasza 24,49-53

ἐγὼ ἀποστέλλω τὴν ἐπαγγελίαν
τοῦ πρὸς μου ἐφ' ὑμᾶς· ὑμεῖς
δὲ καθίσατε ἐν τῇ πόλει ἰλῆμ· ἕως
οὗ ἐνδύσησθε δύναμιν ἐξ ὕψους·
⁵⁰ἐξήγαγεν δὲ αὐτοὺς ἔξω· ἕως, εἰς
Βηθανίαν· καὶ ἐπάρας τὰς χεῖρας
αὐτοῦ, ἐυλόγησεν αὐτούς· ⁵¹καὶ ἐγένετο
ἐν τῷ ἐυλογεῖν αὐτὸν αὐτοὺς, διέστη
ἀπ' αὐτῶν· καὶ ανεφέρετο, εἰς
τὸν οὐρανόν· ⁵²καὶ αὐτὸι προσκυνήσαν
τεὺς αὐτὸν, ὑπέστρεψαν εἰς ἰλῆμ,
μετὰ χαρᾶς μεγάλης· ⁵³καὶ ἦσαν διὰ
παντὸς ἐν τῷ ἱερῷ· ἀινοῦντες
καὶ ἐυλογοῦντες τὸν ἦν, ἀμήν:

Ⲓⲃⲟⲛⲃⲉⲃⲟⲩ ⲙⲓⲃⲟⲩⲟⲩⲟ ⲛⲟⲩⲟⲩ ⲛⲟ